

TAKÁTS JÓZSEF

Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a *Hitel*ben

Ha valaki alapos elemzést akarna készíteni a *Hitel* metaforáiról és elbeszéléssémáiról, vastagabb könyvet kellene írnia, mint Széchenyi István műve. A *Hitel* igen bőbeszédű könyv, még hozzá rendkívül változatosan bőbeszédű: sokféle hanghordozással és stílusban megírt, sokféle tárgyat érintő alkotás. A szöveg nagyfokú tematikus és hangnemi heterogenitása nagyon megnehezíti, hogy rendezett gondolatmenetként tekintsünk rá. „Ha az eddig előadottakra visszanezék – írja a szerző műve 185. oldalán –, annyi külön szín ’s olly mindenféle tárgy tűnik magam eleibe is, hogy a zavarosan eltagoltbul valamennyire türehető egész alkotni valóban mesterségnek tartom.”¹ Nem ez az egyetlen önreflexív szövegrész, amelyben önnön bőbeszédűségére vagy kompozíciós nehézségeire utal a szerző. Írásművének metaforikus dúsítottsága is növeli a rendezetlenség olvasói képzetét.

Nemcsak keletkezésének története² magyarázza a *Hitel* szövegének heterogenitását, s nemcsak a benne beszélt sokféle, gyakran változtatott politikai nyelv, hanem a műbe belefoglalt, megidézett társas sokhangúság is. Gyakran idézi politikai vitafeleinek lehetséges ellenérveit, jellegzetes szóhasználatukkal együtt, némelykor pedig beengedi szövegébe azt a társas hangzavart is, amely a politikai beszélés eleve adott sokhangúságát tárja az olvasó elé. A *Hitel* nemcsak „annak a reformkori írott és beszélt nyelvi zajnak a részeként szólal meg, amelyben retorikai frázisok és politikai eszmék kavarnak”, mint ahogyan Hites Sándor írta remek, a *Hitel* és a *Mohács* kapcsolatát elemző tanulmányában,³ hanem meg is szólaltatta, magába is foglalta ezt a nyelvi zajt, hogy aztán fölé emelhesse önnön beszédét.

A mű szerkezetlensége vagy szeszélyessége különös megoldásokat eredményez. A *Hitel* egyik legfontosabb politikaelméleti állásfoglalása, miszerint a létező legjobb politikai forma nem az egyeduralkodó és nem a demokrácia, hanem a kevesek uralma (86.), „A magyar gazda ma nem viheti mezeit a lehető legmagasb virágzásra” című fejezetben található, s alig van összefüggésben a fejezet többi részével. „A Magyar nem bírja magát olly jól, mint körülményi engednék” című fejezet viszont – kissé váratlanul – a sztoicizmus és epikureizmus meghaladott voltát taglaló morálfilozófiai eszme-futtatással kezdődik (61.). Az olva-

¹ A *Hitel*ből vett idézetek után a mű 1830-as első kiadásának oldalszámait adom meg.

² Mint ismeretes, Széchenyi eredetileg morálfilozófiai mű írásába kezdett bele, ám közben, megváltoztatva szándékát, közgazdasági tárgyat állított tanulmánya középpontjába. Bizonyára rendkívül érdekes volna, ha elkészülhetne a *Hitel* genetikusa, „a keletkező szöveg politikáját” feltáró kiadása, amely nem a befejezett művet vizsgálná, hanem a készítés folyamatát. A genetikus kiadásokról lásd: Kelevéz Ágnes: *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*. Budapest, 1998. 9–17.

³ Hites Sándor: „*Hanem lesz*”. *A jövő mint valós idő a nemzet politikai ideológiáiban*. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*. Budapest, 2010. 268–280.

sónak nagyfokú figyelemre van tehát szüksége, távoli, gyakran eldugott szövegrészeket kell összekötnie ahhoz, hogy megértse e nagy jelentőségű, ám remekműnek, azt hiszem, nem nevezhető alkotás fejtegetéseit.

Az alábbi tanulmányban ezen összetett mű sok-sok elemét, aspektusát nem tárgyalom; nem foglalkozom a szöveg műfaji feszültségeivel vagy kompozíciós problémáival, s nemigen ejtek szót a címébe emelt (állítólag központi) témájáról, a hazai hitelfelvétel és hitelnyújtás szükséges törvényi biztosítékainak fejtegetéséről sem. Elsősorban domináns metaforáira és elbeszéléssémáira, a benne használt vagy megidézett politikai nyelvekre leszek kíváncsi. Közel másfél évtizede *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején* című tanulmányomat e mondattal zártam: „A politikai szövegek szoros »nyelvi« olvasása számos olyan nyomra hívhatja fel a figyelmünket, amellyel mindeddig nem foglalkoztunk: például metaforákra vagy más beszédmodok ironikus felidézésére.”⁴ Azóta több tanulmány is megjelent a 19. század első harmadának politikai nyelveiről, én is írtam néhány ide vágó írást, ám ezek többnyire nagyobb léptékű megközelítések voltak, s nem szövegközeli, amelyek lehetővé tennék a metaforákra és elbeszéléssémákra irányuló figyelmet. Márpedig értekező szövegeknek éppúgy kijár a szövegalkatás eljárásait illető érdeklődés, mint a szépirodalmi alkotásoknak.

A ’világ’, amelyet a politikai írások létrehoznak, részben metaforák és elbeszéléssémák révén rendeződik el – s általuk is válik megérthetővé. „A metafora [...] meghatározza az észlelési mintát, melynek révén reagálunk a valóságra. [...] Mindegyik metafora felerősít bizonyos észleléseket és figyelmen kívül hagy másokat, ezáltal segíti az egyént abban, hogy koncentrálhasson a szívének kedves politikai törekvések hön óhajtott következményeire, és figyelmen kívül hagyhassa a nem kívánt, elképzelhetetlen vagy lényegtelen előfeltételeket vagy konzekvenciákat. Mindegyik metafora egy-egy körmönfontan finom módszer annak kiemelésére, amiben valaki hinni akar, és annak elkerülésére, amivel nem kíván szembe-sülni” – írta Murray Edelman negyven évvel ezelőtt.⁵ Metaforákat és elbeszéléssémákat vizsgálva arra az aprólékos nyelvi munkára figyelünk, amely az előttünk lévő szöveget megalkotta. Nem a szerző világnézetét vagy szemléletét pillanthatjuk meg általa, csak művének nyelvi stratégiáit és nyelvhasználatának szándékolt vagy szándékoltalan következményeit. Nyelvi lehetőségeire, ambícióira láthatunk rá, s egyben nyelvi korlátaira és akadályaira.

A *Hitel* szövege által létrehozott „világot” két képi séma-pár – a fel-alá és az előre-hátra –, e képi sémákat magukban foglaló metaforikus kifejezések (felemelkedés – aljasulás, illetve: előrehaladás – hátramaradás) urallják, amelyek legtöbbször egy-egy domináns metaforához kapcsolódnak, vagy domináns fogalmi metaforát fednek fel: a polcot (vagy helyette némelykor, nagyon hasonló funkcióban, a lépcsőt), illetve az utat (amely néha versenypályaként jelenik meg előttünk). E képi sémákat, metaforikus kifejezéseket, fogalmi metaforákat olykor egymáshoz kapcsoltan, egymás közelében használja a szöveg beszélője, olykor elkülönülten. Mindkét képi sémához, illetve domináns metaforához a szöveg által teremtett világnak többféle elrendeződési mintázata kötődik.⁶

⁴ Takáts József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*. In: uő.: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest, Kijárat, 2007. 201. (Első megjelenése: 1998.)

⁵ Edelman, Murray: *Metafora és nyelvi formák a politikában*. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest, 2000. 214–215.

⁶ Tanulmányom több kifejezését (képi séma, metaforikus kifejezések, fogalmi metafora, forrástartomány, metaforikus következmények stb.) a kognitív metaforaelmélettől kölcsönöztem, noha nem használom őket mindenben e tudományterület szabályai szerint.

A felemelkedés fogalma a szövegben (mint sok más korabeli írásműben) először is az egyéni élethez kapcsolódik, s az embert kétszintű lényként elgondoló közhasználatú „elmélettel” áll összefüggésben. Eszerint az embernek van állati (alsóbbrendű) s van halhatatlan (felsőbbrendű) összetevője, s általában felemelkedésre törekszik („az állatiságunkból való kilábalásra”, mint a 62. oldalon fogalmaz), noha némelykor visszaesik az állati kéjek körébe (lásd például 229.). A felemelkedésnek ez az értelme már a mű ajánlásában és előszavának elején megjelenik (IX–X.), a későbbi fejezetekben is számos helyen, különösen a morálfilozófiai jellegű betétekben (lásd még: 121., legteljesebb kifejtése: 61–62.). Ez az általában kifejtetlen „elmélet” ókori örökség, sok írásműben fellelhetjük, legtömörebb összefoglalása talán Sallustius művének, a *Catilina összeesküvésének* az elején olvasható. Széchenyi írásművében általában keresztény akcentusa van, ám olyan szövegrész is található, amelyben mintha kiigazítaná ezt a test–lélek dualizmusra épült „elméletet” annak érdekében, hogy a fogyasztást élőtérbe állító „közgazdaságtanát” érvényesíthesse (62.).

Másodszor, a szöveg a fel-alá képi séma szerint képzelgeti el a – mai (metaforikus) kifejezéssel élve – társadalom berendezkedését is. „Tegyen kiki köztünk önkörében úgy, mint Ó [a Fejedelem] magas helyén; kövessünk oly szép példát, mert mennél nagyobb a születés, kincs, s talentom, s több az üres idő, annál többet vár tőlünk a haza, és méltán. Ezen lépcsők szerint kiki ön álláshelyén könnyen átláthatja s minden tanító nélkül elismérheti kötelességit...” (228.) Az idézet lépcsősorként ábrázolja a társadalmat, amelynek minden tagja valamely lépcsőfokon áll, s ott kell teljesítenie kötelességét önkörében. A példának felülről lefelé kell terjednie e hierarchikus rendszerben, s a születésük, vagyonuk, tehetségük alapján magasabb helyzetűektől nagyobb arányban várható el a köz szolgálata, mint az alacsonyabb helyzetűektől. A szövegrész megszemélyesíti a hazát, amely így kívül kerül önnön tagjain: úgy áll szemben a társadalom egyes tagjaival, mint tanító az iskolai osztályával. Ám míg a tanítónak szóval kell az erkölcsi elvárások betartására intenie a nebulókat, a társadalom lépcsőzetén alant állók esetében erre nincs szükség: elég, ha a felsőbb lépcsőkről aláterjed a példa, s belsővé válnak azok az elvárások, amelyeket a köz támaszthat az egyénnel szemben.

Egy másik szöveghely (182–183.), amely úgyszintén a lépcső metaforát használja, nemcsak hierarchikusnak, de természetből valónak is igyekszik e rendszert (a társadalmat) láttatni. A természetre, természetesre hivatkozás egyébként is gyakran tölti be az adu szerepét a szöveg érvelésében. Mindenkinek „tehetségében áll, akármily alacsony helyzetű legyen is, [...] nemzete erejét nagyobbítani. Hanem azt – mint már előbb érintém valahol – mindenki csak a maga természeti álláshelye tökéletes betöltése által teljesítheti. Sokszor alacsony lépcsőn nyert tudomány egészen új életerőt hoz egy nemzetbe, mint Watt az Angolok közé a gőz-machina által. De többnyire felemelkedett helyről szívárogo le az erény és tudomány...” (182.) E hierarchikus rendszert (jó esetben) felülről lefelé terjedő mozgás jellemzi: a magasabb lépcsőkön állók felől terjed lefelé az erkölcsi példa és a tudás az alsóbb lépcsőfokokon állók felé. A földesúr sikeres befolyással lehet például jobbágyai „lelki és testi csinosodására” (193.). A lépcsősor tehát csinosodottsági grádicsokat is jelent vagy jelenthet (lásd még: 231.). A „természeti álláshely” kifejezés pedig kétszeresen (és metaforikusan) erősíti meg a hierarchikus rendszer stabilitását: természet szerint valónak (azaz nem emberi ténykedés következményének) mondja a lépcsőn elfoglalt helyeket, s egyben „álláshelynek” nevezi: e rendszerbe nincs beleképzelve a társadalmi mobilitás.

Harmadszor pedig, a fel-alá képi séma s a polc metaforája határozza meg a nemzeteknek, országoknak az értékelését, s belőle következik teendőiknek, lehetőségeiknek a tartalma. Az alábbi idézet jól mutatja, hogy a polc metafora általában a vadság–csinosodás elbeszélésséma használatával kapcsolódik össze. Még ma is láthatunk a világban egymással örök háborúban álló „vad nemzetségeket”, olvashatjuk itt. Ám „mennél jobban megismér-

kednek az emberek, annál tökéletesebben eltűnik az őket rémitő váz, s annál jobban átlátják, hogy utoljára, ha ideig-óráig nem is, de minden bizonnyal végesleg abban fogja találni kiki legnagyobb jólétét, boldogságát s ezek bátorságos birtokát: *ha mindegyik természeti szabadságának egy részét a társasági szabadság megnyerése végett feláldozza*. Így támadtak társaságok, országslások, s egy nemzet ereje azon idomzatban nő vagy apad, melyben vagy még egyes familiák is háborgásban élnek egymással, vagy a társalkodás legfőbb polczra s a társasági szabadság legtökéletesebb kifejlődésre emelkedett már. Ezek a véghatárok. Az első eset következéseit láthatjuk Amerika, Afrika, Újhollandia némely nyomorult lakosi közt; – a másik gyümölcseit pedig Britanniában, Francia- Németországban s. a. t.” (172.) (kiemelés az eredetiben)

E hosszú idézet egyrészt olyan társadalmi fejlődési folyamatot állít elénk, amelynek az egyik véghatára a vadság, a másik véghatára pedig a társalkodás (amely mai jelentésén túl társulást, együttműködést is jelentett) állapota. Az előbbi állapotot az erőszakosság és félelem jellemzi, az utóbbit a jólét és biztonság. Másrészt egy polcrendszer állít elénk az idézet, amelynek a legfelső polcára kerülnek a társalkodás állapotában élő társadalmak s a legalsóra a vadságban élők. Az egyes nemzetek, országok, társadalmak vagy már átmentek a vadságból a társalkodás állapotába vezető felemelkedési folyamaton, vagy még előttük áll e folyamat valamekkora része. Az országok, társadalmak polcrendszerén – amely éppúgy egyfajta csinosodottsági grádics, mint az egyes társadalmakon belüli – minden nemzet, társadalom valamely polcon találja magát, s arra törekedhet, hogy minél felsőbb polcra kerüljön. Ez az elbeszélésséma s e polc-metafora valójában az egyes társadalmak értékelésének mércéje, s egyben lehetőségeiknek a megjelenítése is, s mint ilyen a politikai elmélkedés alapvető keretétül szolgál a *Hitel* szövegében.

Egy, a polc-metaforát szintén alkalmazó másik szövegrész rámutat arra, hogyan igazodnak a műben használt más elbeszéléssémák e kerethez. „A ki tudja, hogy a nemzetek lehető legmagasb felemelkedési polczához közel áll, arra fog törekedni, hogy azt azon, meddig csak lehet, fentartani segítse; ki pedig látja, hogy hazája még serdülő korú, annak geographiai helyzetét, éghajlatát s lakosait fogja vizsgálni, hogy előmenetele rugóit kifejthesse.” (29.) A *Hitel* szövegében fel-feltűnik, mint az idézett mondatban is, a „nemzet életkora” elbeszélésséma, amelyet a beszélő többnyire a régi törvényekre és szokásokra hivatkozással szembeni érvelésében használ (például 197.). Az imént idézett részletben ez az elbeszélésséma hozzá van illesztve a polcrendszer metaforájához és (itt kimondatlan, mert jól ismert) elbeszéléssémájához mint kerethez, s úgy jelenik meg, mint a keretnarratíva megkettőződése.

A fel-alá képi séma három használata közül az elsőt morálfilozófiaiának, a másodikikat és a harmadikat politikainak nevezhetjük. Mindhárom használat a világ hierarchikus szemléletéhez kötődik. Az első használatban, az egyéni tökéletesedésben a felfelé törekvés mozgásiránya számít normának, miként a harmadikban, az országok, társadalmak fejlődésében is. A másodikikat, a társadalmi berendezkedésre vonatkozót viszont egyszerre jellemzi a stabilitás és a lefelé irányuló mozgásirány. A fentebb a 172. oldalról idézett szövegrészben szereplő „társasági szabadság” kifejezésnek nincs liberális tartalma: nem mindenkinek az egyenlő szabadságát jelenti.⁷ Ugyanezt támasztja alá a következő idézet is: „...akárki mit mond, csak azon társaságbeli szabadság, mely mindenkinek helyzetése szerint igazait s terheit kiszabja, emelheti fel az egészet legdicsőbb pontra” (100.). A jogok és terhek a „lépcsőn” elfoglalt társadalmi helyzethez kötöttek Széchenyi elgondolásában.

⁷ Gray, John: *Liberalizmus*. Pécs, 1996. 14.

Politikai eszmetörténeti tankönyvemben már írtam arról, hogy a *Hitel* a csinosodás politikai nyelvét is beszéli;⁸ azóta Bodrogi Ferenc Máté nagyobb tanulmányban fejtette ki, hogy a csiszoltság/csinosodás diszkurzusa s a hozzá kötődő eszmények nemcsak műveinek nyelvét, de Széchenyi egész politikai habitusát meghatározták.⁹ E politikai nyelv a *Hitel* megjelenésekor már legalább négy évtizede beszélt „idióma” magyar írásművekben. Az általam ismert első írásmű, amely alapelbeszélését, a vadság–csinosodás/pallérozódás narratívát használta, Bessenyei György *Magyar nézője*; 1790-es évekbeli szövegekben (például Decsy Sámuel *Pannóniai Fénikszeben*, Kármán József *A nemzet tsinosodása* című írásában) pedig már a politikai gondolkodás keretének számított. Tankönyvemben azt feltételeztem, hogy e politikai nyelv az 1830-as évektől fokozatosan felszívódott a liberalizmus beszédébe; például a magyar szabadelvűség mintakövető jellegét a csinosodás beszédmódjából vezettem le. A *Hitel*, úgy vélem, közelebb áll a megelőző negyven év ezen „idiómát” beszélő írásműveéhez, mint az 1840-es évek liberális diszkurzusához. Ugyanakkor nem ez a *Hitel*ben beszélt egyetlen politikai nyelv, noha – mint majd alább igazolni próbálom – ez a legfontosabb.

Széchenyi írásművének másik mindig jelenlevő képi sémája (az előre-hátra), e sémát megjelenítő metaforikus kifejezése (előrehaladás – hátramaradás) és fogalmi metaforája (az út vagy versenypálya) részben ugyanazon jelenségek magyarázatára szolgál a szövegben, mint az uralkodó fel-alá képi séma, a felemelkedés metaforikus kifejezése és a polc metaforája. Ha képzeletben függőleges helyzetből feldöntjük és elfektetjük az országok, társadalmak besorolására használt polcunkat, megkapjuk azt a vízszintes egyenest, amelyet általában útként jelenít meg a szöveg. Az alábbi szövegrészben – mint a műben oly sokszor – együtt jelenik meg a két domináns képi séma, metaforikus kifejezéseik s fogalmi metaforáik: azaz egyszerre láthatjuk a függőleges polcot s a vízszintes utat. Azt fejtegeti a szerző egy bekezdésen át (70–71.), majd a következő oldalakon is, hogy a nemzetek kétféle módon érhetik el a nagyságot: vagy vadsággal (fanatizmussal), vagy műveltséggel. A „félszeg felvilágosodás” közbülső állapota káros, veszedelmes. A vadság–felvilágosultság elbeszéléssémát itt a magyar történelem menetére alkalmazza a szerző (sok más szerzőt követve):

„Mi már ősi vadságunk nagy részét, mely Osmán dühének valaha határt vont, letettük, elhagyott bennünk a hitbéli viszáldoklás s hasonlós ördöge, hála az egeknek” – olvashatjuk. A protestáns-katolikus vallásfelekezeti egyenetlenség tehát a szerző szemszögéből fanatizmusnak, vadságnak minősül. A jelenben, folytatódik a gondolatmenet, gyenge a nemzetünk, „s mind addig azok is maradunk, míg a felvilágosodás felütjából ki nem lábólunk, s azon pontra nem emelkedünk, mellyről minden vadságot s fanatizmust meggyőzhetünk”. A vadságból a „kiműveltségbe” tartó folyamatot egyrészt útként látatja a szöveg, amelynek most a felénél jár a nemzet; másrészt felemelkedésnek nevezi, egymás alá-főle rendezve a vadság, illetve a kiműveltség állapotát. A szöveg sok-sok „előrehaladása” és „hátramaradása” alapvetően ennek a vadságból (durvaságból, fanatizmusból, tudatlanságból) a műveltség (felvilágosultság, csinosodottság, szelídség) állapotába tartó útnak a képzetét hozza magával, akár egy gazda, egy vidék vagy az ország előmeneteléről vagy hátramaradásáról olvasunk.

A *Hitel* kanyargó gondolatmenete a végén, a „Bérekesztés”-ben tér vissza a kétféle nemzeti nagyság elgondolásához. Az idézendő mondatokban azon állítás ellen érvel, miszerint 'az őseink is csak úgy éltek, mint mi, ne változtassunk hát semmit az életünk keretein'. Íme az ellenérv: „Néhai bölcs és dicső atyáink s eldődeink éppen nem éltek úgy mint mi, hanem

⁸ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007. 20. A csiszoltság/csinosodás magyar politikai nyelvről összefoglalóan ugyanott: 19–21.

⁹ Bodrogi Ferenc Máté: *Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*. Irodalomtörténet, 92. évf. (2011) 2. sz. 150–176.

kemény vadságokban háborúhoz s veszélyekhez edzve lóháton vagy váraikban sáncz és mocsár közt igazán nagyok voltak; mi ellenben ellágyultan s elpuhulva se vadságunk se civilizációi súlyunk által félelmesek többé nem vagyunk. Megváltozott az idő s azzal mi. [...] De ha megengedtük magunknak azon cardinalis változást végbe vitetni, mellyen az okos csak örülhet, mert azon új úton mindent elhomályosíthat, ami eddig magyar földön dicső valaha csak volt – azon cardinalis változást mondom, hogy örökös katonákból kirekesztőleg földművelők, tudósok, írók, ügyvédek s efélék lettünk, midőn azonban csak az adófizető nép katonáskodik igazán – hogy ellenezhetjük” e változás velejáróit? (244.)

E szövegrész eltérő utaknak mutatja a vad-katonait és a civilizáltat, de ezeken az utakon ugyanaz a „mi” mozog: a nemzet. Az ősök vad, katonáskodó útja is elvezetett valamiféle nemzeti nagysághoz, ám a civilizáció új útja nagyobb dicsőséghez vezethet. A civilizáció gazdálkodást, tudományt, literatúrát, jogot jelent e szövegrészben, amely utal arra is, hogy a társadalom túlnyomó része, az adózó nép vélhetően nem ment át az említett „cardinalis változason”. A földművelés szó nem rájuk utal az idézetben, hanem a földbirtokosokra. Akárcsak a 71–72. oldalról idézett szövegrész, ez is köztes helyzetben lévőnek mutatja a nemzetet, amelyben a vadság kiválósága már nem, a civilizációé még nem érvényesül. A következő bekezdés metaforikus kifejezései („a régi iskolabéliek vissza akarnak vezetni orszánságunkra”, „az emberiséget rák gyanánt hátra léptetgetni” akarják) már inkább *egy* utat képzelgetnek el az olvasóval, amelyen a nemzet mozog, s ezen az úton akarja a közösséget a „rég iskola” vissza, hátra a vadság kiválósága felé elmozgatni, a szerző pedig előre, a csinosodás, a „kicsinosított emberfő” felé (245.).

Azt állítottam fentebb, hogy amikor ’a nemzet úton mozgó élőlény/tárgy’ fogalmi metaforával találkozunk a *Hitel* szövegében, akkor az utat úgy kell elképzelnünk (egy másik metafora révén), mint az elfektetett csinosodási polcot. Eszerint tehát a nemzetek, országok olyan közös úton mozognak, amely az emberiség vad állapotától a csinosodott, kiművelt állapotá felé halad. Ahogy a polcrendszeren voltak országok a Magyarország fölötti polcokon, úgy az úton ugyanezen országok elének kerülnek. Lássunk most egy olyan szövegrészt, ahol versenypályára emlékeztetően jelenik meg a nemzetek útja: „Ki a külföld mai állapotját s némelly vidéknek mostoha fekvése mellett még is bámulásra méltó virágzását ismeri – melly progressíve terjed, – s aztán hazánk szomorú állását tekinti, s hogy mindezekben századi távolságban kullog más nemzetek után ezen föld...” stb. (258.) A *Hitel* érvelésének egyik alapvető módszere az összevetés: más (nyugat-európai) országok és Magyarország összehasonlítása. Az idézett mondatban ez oly módon valósul meg, hogy az olvasó valamiféle versenypályát láthat maga előtt, amelyen a magyar nemzet csak kullog, s messze lemaradt más nemzetek mögött. Azt, hogy „századi távolságban kullog más nemzetek után”, bizonyára úgy kell értenünk, hogy a magyar nemzet most tart ott (a versenypályán), ahol az előrébb járó nemzetek száz évvel korábban. A távolság (a tér) időként jelenik meg e mondatban.

Minden metaforának sajátos értési következményei vannak: a versenypályának többek közt az, hogy a versenyidőnek csak az élen futó versenyző térbeli pozíciója felel meg igazán, a többi versenyző térbeli helyzete nem. Amikor a *Hitel*ben olyan kifejezésekkel találkozunk (s különösen a szöveg utolsó negyedében gyakran találkozunk velük), mint „e század szelleme” (262.) vagy „az idő lelke” (223., 235.), akkor az valójában az élenjáró ország szellemét jelenti: a „század szelleme” vagy „az idő lelke” mindig az élenjáró országban, országokban testesül meg – s válik általános normává a többi ország, nemzet számára. Az alábbi idézetben hátramaradásról (majd később, a már nem idézett részben előremenetelről) az „idő lelkéhez illeszkedés” normájával együtt esik szó: „S ebéli [hitelügyi] hátramaradásunk, mivel annyi dicséretre méltó van bennünk, korunk s körülállásinkhoz képest mi szégyenünkre válhat? *Nagy szégyenünkre* valóságosan, ha jónak hirdetjük [...] s a mellett maka-

cson maradunk meg a mi helytelen, s az idő lelkéhez nem illik ezentúl...” stb. (222–223.) Hasonló módon olvashatunk később a „mai időkhez többé nem illő feudális létünk”-ről (254.), vagy „az időhez s a század szelleméhez illő változások s ujitások”-ról (262.).

A korszerűség szempontja mint a politikai és társadalmi intézmények és gyakorlatok, törvények és magatartásformák mércéje s vele a hit, hogy ha az intézményeink, jogunk vagy viselkedésmódunk nem korszerű, akkor meg kell változtatni őket, hozzá kell igazítani a korszerűség kívánalmaihoz, a reformkornak nevezett történelmi szakasz egyik uralkodó (liberális) érvelésmódja lett. Nem a *Hittel* kezdődött a magyar története: a Tudományos Gyűjteményben például 1822-ben névtelen szerző intett arra, hogy „a mai társalkodás”-nak a tárgyai gyakran „a revolutionalis Szem által felnevelt Szószóllók” írásaiból valók, amelyek „a világ vagy idő lelkének nevezetnek”, majd megvizsgálta, mit is érthetünk „az idő lelke” kifejezés alatt, s milyen viszonyban áll a „nemzeti lélekkel”.¹⁰ Cikke talán kimondatlanul Gömbös Antal Vas megyei táblabíró néhány évvel korábbi (1819-es) figyelemreméltó tanulmányára is válaszolt, mely szintén a Tudományos Gyűjteményben jelent meg, s amelyben vitatta a nemzeti lélek változhatatlanságát, hiszen „változik az időknél lelke is (der Geist der Zeit) és mindennek a szerént szükséges módosulni: melynek olly hathatós és ellentállhatatlan az ereje, hogy a mi vagy a melly polgári társaság annak lelkével egybe nem foly, vagy mindent magával sebesen ragadó hullámi ellen szegez vitorláit, magával vagy elragadja, vagy örvénybe temeti”.¹¹

Széchenyi írásművében is találkozhatunk az „idő szellemének” kényszerítő erőként való megszemélyesítésével: „Bölcsebb azt önkényesen s nemes indulattal tenni most, mire az idő s világ szelleme elébb utóbb multhatlanul ugy is kinszeritend...” (235.) Gömbös Antal írásában „az idő lelke” tengeri viharként jelent meg (kihasználva a jól ismert állam = hajó metafora lehetséges következményeit), a *Hitelben* olyan meg nem testesülő hatalomként, erőként, amely elől nem lehet kitérni, amelynek nem lehet ellenállni. A jó politika eszerint csakis az „idő szelleméhez” való illeszkedés lehet. A *Hitel* szövegében e szempont azáltal erősödött fel, hogy összekapcsolódott a Jeremy Benthamtól átvett, a változhatatlan törvény elve elleni érveléssel¹² és továbbírásával a mű utolsó negyedében. Széchenyi „az idő szelleme” érvelés használatokor hazai vitákra, megfogalmazásokra is támaszkodhatott, ugyanakkor ezen érvelést, legalábbis a *Hitelben*, 'a nemzet úton/versenypályán mozgó élőlény/tárgy' fogalmi metafora következményének is tekinthetjük.

Mind a polc-, mind az út-metaphora teremtette „világból” mintakövető politika következik. A legmagasabb csinosodottsági polcra felért vagy a közös úton élenjáró országok, nemzetek mintául szolgálhatnak a többi ország, nemzet számára. A *Hitelnek* ez az egyik legerősebb, sok megfogalmazásban olvasható politikai üzenete. Egy példa: „...mennyevel kevésb hátramaradás, elaljasodás, nyomoruság s tán szomorú epedések, ha számtalan systema, projectum s még experimentumok helyett is tüstént az előbbi vagy külföldi tapasztalásokat vettük volna példányul s illesztettük volna hazánkra!” (179.) Olyan oldalakat is találunk a műben, ahol elméleti indoklását igyekszik adni annak, miért helyes vagy lehetséges a mintakövetés a politikában (a szó tág értelmében érte itt a politika fogalmát). Az egyik ilyen szövegrész (herderiánus, noha nem biztos, hogy Herder-olvasáson nyugvó) történetfilozófiai áttekintéssel kezdődik az emberi műveltség eredetéről és terjedéséről, amely az utánzás

¹⁰ N. n.: *Némelly hazafiúi emlékeztető szavak a Magyarok Nemzeti Lelke, és Charactere felől*. Tudományos Gyűjtemény, 1822. VI. 30–56.

¹¹ Gömbös Antal: *A Nemzetiségről*. Tudományos Gyűjtemény, 1819. XI. 49.

¹² Lásd Ifj. Iványi-Grünwald Béla bevezetését és szövegkiadásának lábjegyzeteit: Széchenyi István: *Hitel*. Szerk. és bevezetéssel ellátta: Ifj. Iványi-Grünwald Béla. Budapest, 1930.

gyakorlatát követi. „A római görögöt; francia rómaid s görögöt; angol görögöt, spanyolt utánazott, – a német mindegyikét s a nemzetiség akármiily rejtve volt is, több vagy kevesebb léte irányában egyik vagy másik nemzet több vagy kevesebb sajátságát fejtegete ki a másoktól kölcsönzött alapon.” (128.)

A műveltség nemzetek közti terjedésének tehát az utánzás, a kölcsönzés a rendes útja, s több vagy kevesebb nemzetiségi sajátságukat ezen a kölcsönzött alapon fejtik ki az egyes nemzetek. Érdekes itt újra emlékeztetni magunkat, hogy a műveltség fogalma Széchenyi számára jóval szélesebb volt, mint a mi számunkra: az idézet utáni sorokban a földművelést említi példaként arra, hogy a külföldiek utánzása nagy haszonhoz vezethet. Más helyen arra az ellenvetésre válaszol, hogy 'egy-egy intézkedés, intézmény jó lehet másutt, de attól még nem biztos, hogy megfelel idehaza'. „Ugy éppen azon egy oknak akárhol hasonló következtetési vannak – hangzik a szerző első, racionalista ellenérve –, s ha más országokban tapasztaljuk, milly nagy hasznot következett a czéhek, de kivált a limitatio megszűnése, ne kételkedjünk, hogy ide haza is áldott következtetéseket ne szüljön s annál bizonyosabban, mert Hollandia, Britannia, Németország s honunk közt olly különbség se éghajlatra, se életmódra nincs, mint tesztem Grönlandia s a Jöremény-foka közt. Mi a keresztény vallás s józanabb philosophia által Európában, mellynek hossza s széle olly csekély, inkább csak egy familiabéliek vagyunk.” (99.)

Eszerint nagy éghajlati vagy életmódbeli eltérés esetén kétséges lenne, hogy ugyanazon intézkedés ugyanolyan eredménnyel jár-e egy másik országban, ám ha ugyanazon éghajlati, vallási, kulturális, életmódbeli közösséghez tartozik a két ország – ahonnan átveszik az intézkedést, s ahol alkalmazzák –, akkor nincs kétség: a minta követhető. E közösséget fejezi ki a szöveg familia-metáforája. Széchenyi a család metáforát a nemzet értelmezésére is használta művében (163.); azaz ugyanazon forrástartományból vett metáforát az európai országok/nemzetek közösségének, illetve a nemzet közösségének megjelenítésére. Az előbbi idézetből úgy tűnik, hogy e műben a nemzeti különbségek nem feltétlen érvényűek, s közös alappal rendelkeznek, legalábbis azonos földrajzi–kulturális nagytérségen belül. A fenti két bekezdésben az is feltűnhetett az olvasónak, hogy két helyen is a várható haszonnal érvelt a szerző a külföldi példák követése mellett. A haszonközpontú érvelés jellegzetes vonása a *Hitel*nek. E gazdasági metafora alkalmazásával befektetésként tudja megjeleníteni a politikai intézkedéseket is, kalkuláló, a gazdálkodáshoz hasonló tevékenységként a politikát; a gazdálkodásban érvényesülő ésszerűséghez igyekezve közelebb tolni a politikai ésszerűséget.

A *Hitel* szövegében megszerkesztett magyar politikai tér kétpólusú. E két póluson egymástól élesen elkülönülő, ellentétes látószögű, lojalitású, viselkedés- és beszédmódú férfiakat találunk. Az egyik póluson lévőket általában udvarinak vagy külföldiesnek nevezi a szerző, a másik póluson lévőket falusinak vagy törzsökösnek. A politikai tér kétpólusú kialakítása és a két pólus párhuzamos bírálata azt igyekszik lehetővé tenni, hogy a beszélő saját magát a kettő közé, független, közvetítő szerepbe hozza. „S ugyan hány áll köztünk őszintén a lelki függetlenség középpontján, valljon! S ki nem hajlik kissé egy vagy más részre. Mintha Király és hazaszeretet olyan volna, mint eczet és olaj, melly soha egygy nem vegyül. [...] a törzsökös Magyar, ki egy lépésnyire sem akar a világban haladni, midőn még a föld is forog, úgy áll az igen is külföldies Magyar ellenében, mint Róma és Alba a Horatiusok és Curiatiusok megküzdésekkor – mint ellenségek, s nem mint földiek s barátok – holott legjózanabb volna egyiknek s másíknak is egy kissé engedni s egymáshoz közelíteni.” (65.)

Máshol e pólusok az udvari ember és a nép embere ellentétéként jelennek meg (itt persze a nép a *populust*, a köznemesi rendet jelenti, s nem a *misera plebs*et, a „nyomorú népet”): „A nép embere a hivatalbelieket vagy Urunknál [a királynál] kedveseket igen gyakran

hazaárulónak, lelkek fenekéig elromlott s minden ármánnyal s rossz mesterkedéssel felruházott uri személyeknek tartja... A hivatalt s felemelkedést [itt: kariert] vadászó ellenben mindenütt zavart, titkos egyesületeket s több efélét lát..." (173.) Ezt az ellentétet a szerző alább „osztályok közötti bokrosságként” értelmezi, arra utalva, hogy akiket „a nép embereinek” nevezett, azok köznemesek, míg a hivatalviselők többnyire mágnások. A következő oldalakon pedig e „bokrossággal”, „visszavonással” szemben fejt ki a szerző a maga egyesülés-, központosulás-koncepcióját.

A *Hitelben* élénk táruló kétpólusú politikai teret akár a rendi dualizmus politikai tere tárgyilagos leírásának is tekinthetnénk. „A magyar alkotmánynak a rendi dualizmusból adódóan mindig volt egy nemzeti és egy udvari szemlélete” – írta Péter László,¹³ s a szöveg által élénk állított ellentét voltaképpen e kétféle szemlélet következménye. A szerző azonban némely helyen a két pólust aszimmetrikusan jellemzi, s a rendi dualizmus politikai terének leírására rámontírozza a vadság–csinosodás elbeszéléssémát, az egyik pólust a durvaság, a másikat a kifinomultság jegyeivel ellátva. Épp azon bekezdésben, amely a gubás és a városi ember, a hazáját kívülről soha nem látott és a sokat utazott ember közötti előítéletek megszüntetése érdekében íródott, azt olvashatjuk, hogy az utazott ember okkal láthatta faragatlannak, előítéletek közt élőnek a hazájából ki nem mozdulót, míg az utóbbi oktatlanul vélte „puha és asszonyos urfiknak” a „kényes öltözetűek”-et (177.). E sorokban valószínűleg akaratlanul válik láthatóvá, hogy a beszélő nem középen áll a két pólus között.

Széchenyi nyilvánvalóan meg kívánta haladni a rendi dualizmus politikai tere által kiszabott szerepköröket, megszólalási lehetőségeket és mintázatokat: a *Hitel* szövege részben erre tett nyelvi kísérlet. Ám, azt hiszem, felemás sikerű kísérlet. A két ellentétes, meghaladandóként beállított pozíció közül az egyiknek, a külföldiesnek a látószögéhez nagyon is közel áll a szerző látószöge. Sok-sok szövegrészben hangsúlyozza a külföldet látott ember fölényét a hazáját csak belülről ismerővel szemben, sőt, autoritásának (beszélői tekintélyének) a külfölddel való összevetés képessége az egyik legfontosabb eleme. Ugyanakkor sok-sok szövegrész gúnyolja a másik pólushoz kötődő szemléletet és nyelvezetet, azokat, akik „egy lépésnyire sem akarnak a világban haladni”. Széchenyi a *Hitelben* egyszerre próbált megoldani két feladatot: kialakítani saját politikai szerepkörét a rendi dualizmus tere által biztosított mintázatok meghaladása révén, s lefolytatni nagy vitáját a régi szokásra, régi törvényekre és a nemzeti múltira hivatkozó politikai kultúrájával. E két törekvés azonban keresztelte egymást.

Mint valószínűleg minden politikai írásmű, a *Hitel* is elvégzi a politikai ellenfél, ellenfelek létrehozásának a munkáját: már az előszóban megjelennek. Ők azok, akik „szomorúan füttyörészik el a Mohácsi veszedelem nótáját” (XIII.), úgy vélvén, hogy a nemzeti dicsőség ott veszett el; akik „a jó régi időt siratják” (XIV.); akik már a „Bévezetés”-ben „azt ordítják: »maradjunk a réginél«” (26.), akik azt vallják: „extra Hungariam non est vita” (70.), akik a régi törvényeknek nagyobb hitelt adnak, mint az újaknak (195.). Sok oldallal később nevet is kap a politikai ellenfél: a „heves patrióta” ő, akiről azt írja a szerző, hogy „idővel valamely új munkám tárgya [fog] lenni” (119.). Magát a *Hitelt* is tekinthetjük olyan munkának, amelynek egyik fő tárgya a „heves patrióta”, azaz a rendi dualizmus nemzeti (nemesi) szemlélete és érvélmódja. Engem elsősorban az érdekel, milyen politikai nyelven beszélteti az ellenfelét a *Hitel*, mert úgy látom, nem is egy politikai szereplő az igazi ellenfele, hanem egy nyelv, érvelésmód.

¹³ Péter László: *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben*. In: uő.: *Az Elbától keletre*. Budapest, 1998. 227. A rendi dualizmusról lásd még Szigjártó M. István kiváló monográfiáját: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1782*. Budapest, 2005., különösen „A rendi dualizmus szociális rendszere” című fejezetét.

Példa a beszéltetésre: „»Eldődeink bölcsesége, – régi idő belátása, elmés hajdankor, az ó világ szemessége, méltósága s. a. t.« azon számtalan balvélemények közé tartoznak, mellyek szokás által fogadtattak el s mint valamely igazságok apárul fiúra hagyományként mennek át, s mellyek alapja hófuvaton nyugszik s egy kis nyomozás után szintugy el is szlik, mint az egy kis meleg által.” (196.) Mivel ez a mondat a változhatatlan törvény elve ellen íródott részben olvasható, röviden azt mondhatjuk, hogy a régi törvényekre hivatkozás (amely egyben, szokásjogi alkotmányról lévén szó, a régi szokásra hivatkozás is) beszédmódja az ellenfél.¹⁴ De látható, hogy Széchenyit nemcsak a régiség tekintélyére hivatkozás irritálta, hanem e tekintély létmódja is, a szokás általi elfogadottság és a nem reflektált áthagyományozódás. Jellegetesen racionalista módon állítja szembe a szokás általi elfogadást és a nyomozást (értsd: ésszerű elemzést); föl sem merül sehohol a könyvben, hogy a szokás általi elfogadásban esetleg több nemzedék tapasztalatai sűrűsödhetnek össze.

Az egyik olyan szövegrész, amely a kétpólusú politikai tér udvari és nemzeti (nemesi) sarkait állítja szembe, így jellemzi az utóbbit, részben a beszédmódját utánozva, részben bírálva: „...azzal csalja magát, hogy ő a régi jó fenntartása végett, hogy a nemzeti szellem s drága szabadság éljen, áldozza fel magát, midőn nem is tudja, mi a szabadság s a korlátlan-ságot, betyárságot tartja annak s a nemzet palladiumát nem ritkán kirekesztőleg magyar tánczra és zsinóros nadrágra állítja.” (160.) E szöveg szerint a nemzeti (nemesi) póluson lévők a régi szokások, intézmények, törvények fenntartása, a nemzeti szellem és szabadság megőrzése érdekében politizálnak (vagy legalábbis így tudják magukról). A szerző bírálata azt állítja, hogy félreértik mind a nemzeti szellem, mind a szabadság fogalmát, mert az előbbit külsődleges jelekkel (viselettel) azonosítják, az utóbbi alatt pedig a nemesi előjogokat értik. Véltetően azért bírálta e fogalmak félreértését, mert helyes jelentésükben számára is fontosak voltak. S azért nem bírálta itt a „régijó fenntartása végett” folytatott politikát, mert azt mindenestül elutasította. A könyvnek e szemszögből nézve a változhatatlan törvény gondolata ellen s az „idő szükségéihez” igazodó törvény mellett íródott része a legfontosabb. E tíz oldal (190–199.) ugyanis frontális támadás a rendi alkotmány nemzeti (nemesi) szemlélete ellen.

A *Hitel* beszélőjének a vitája politikai ellenfelével, a „régijó iskolával” egyfajta „Querelle” is, „régiek és modernek vitája”. Nemcsak a mű nyomán kialakult Széchenyi–Dessewffy vitára igaz tehát Vaderna Gábor remek tanulmányának a megállapítása, miszerint a *Taglalatban*, majd a *Világban* „a régiek és modernek vitájának érvekészletét” használják a szerzők¹⁵ – már a *Hitelben* is zajlik e vita. Különösen a „Bérekészítés” oldalain válik világossá ez, olyan szövegrészekben, mint amilyen az antikizáló beszédmód ironikus felidézése a 223. oldalon, vagy a „Végszó”-ban Curtius hőstettének a megemlézése, amely elismeri ugyan hősi tettének nagyszerűségét, ám meghaladandónak mutatja hazafiságát: „...nálunk több s nemesb hazafiság kell” (267.), egyszeri hősi tett helyett folytonos tevékenység. A könyv utolsó oldalai egyikén arra szólítja fel olvasóit, hogy a hazafiság megfelelő módja végett vessük szemünket a történelemre: „Nézzük régibb nemzetek évrájit” (268.). Ám ezzel nem a görög vagy

¹⁴ Már idézett 1998-as tanulmányomban (*Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*) én „az ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódjának” neveztem azt a politikai nyelvet, amelyet Dobszay Tamás később „régijó törvényekre hivatkozó érveléstípusnak”. Itt most kiváló tanulmányának a megnevezését követem: „*Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához*”. *A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban*. Századvég, 47. évf. (2008) 1. sz. 113–150.

¹⁵ Vaderna Gábor: *A Hamuvédő filozófiája. A Hitel-vita eszmetörténeti helyéhez*. Századvég, 55. évf. (2010) 1. sz. 69.

római história, hanem a francia, holland, német, angol stb. hazafiak életének tanulmányozására szólít fel – igazi modernként a régiek ellenében.

Már az említett Curtius-értékelés is jelzi a *Hitel* beszélőjének idegenkedő viszonyát a republikánus elbeszéléssémáktól. Ugyanakkor van egy első látásra nagyon is republikánus elem a mű egészében: a közjónak a magánszempontok fölé rendelése, amely olyan (nagyon nem liberális) kijelentésekben is tettest ölt, miszerint a birtokosoktól elvárható, hogy éves jövedelmük jelentős részét közcélra fordítsák. Amikor polgári erényről esik szó a *Hitel* szövegében, az döntően a közjő elsődlegességének elfogadását jelenti. De olvassunk csak bele a mű „Polgári erénybül” című alfejezetébe, s láthatjuk, hogy ’sánta’, féloldalas republikanizmus ez. Egy-egy ország ereje és „bátorsága” nem az alkotmány „szabadabb vagy függőbb léte”-n múlik, írja itt, hanem a polgári erény meglétéén. Republikánus szótárt s részben érveket használ e bekezdésekben (159.), mégis úgy választja el egymástól az alkotmány szabadságának a kérdését és a közjő elsődlegességének a normáját, ahogyan a republikanizmus valamely hagyományos híve nem tenné.

A *Hitel* szövegében a republikanizmusból voltaképpen csak a közjő elsődlegességének a normája marad meg, pontosabban ennek hierarchikus változata, miszerint a magasabb társadalmi „polcon” állónak nagyobbak a kötelességei, mint az alacsonyabb helyzetűeknek: „Sok azt gondolja, hogy az úgy nevezett közlélek, melly az önhasznát a közhaszon mögé teszi s azt csak az egész előmozdításában s felemelkedésiben keresi, nálunk kimult...” (224.) – írja a „Bérekészítés”-ben, hogy egyből meg is cáfolja e vélekedést. E közlélek azért nem nyilvánul meg tettekben, folytatja gondolatmenetét, mert nincsenek emlékei múltbeli sikerességének: „Lenne bár egyetlen egy classicus emlékün, mellyet gyermekinknek s a külföldinek édes büszke érzéssel mutathatnánk [...], mennyire emelhetné az lelkünket!” (225.) A republikánus érvelésben az elődök tettei, a múlt emlékei példaszerűek és eligazítóak a jelenbeli cselekvésre nézve. Széchenyi modernizált (ókortalanított) republikanizmusában a múltnak nincs funkciója; a jelenbeli cselekvést jövőbeli közcélok hívhatják elő.

Az imént idézett mondat után úgy folytatja fejtegetését a szerző, hogy ha volna legalább egyetlen tárgy a magyar előtt, amely a közös siker bizonyítéka volna, akkor „szépen egybe olvadna, s egy testté válna mind azon számtalan felekezet, írói gög, státus, személyes haszon, mania s. a. t. úgy mint a könnyen eldarabolható követ a főveny, eddig egymáshoz csak gyengén tartott s hazánkat töredékeny mosaikhoz tett hasonlónak, midőn akarnók, olly könnyen válna gránittá.” (225.) E szövegrésznek bizonytalan az alanya: első felében „a magyar”-ról van szó, tehát a nemzetről (talán a nyelvi nemzetről s nem a nemesiről), a második felében pedig az országról. A metaforák (a nemzet = fémötvözet, majd: ember, a haza = kő) mindegyike az egységet, egységességet emeli ki a sokféleség rovására; az utóbbi metaforapár (mozaik, gránit) tartóssággal, ellenálló-képességgel társítja az egységességet, mulandósággal, gyengéséggel a sokféleséget.¹⁶ Fogalmi nyelvre lefordítva az idézet első felét, alapvető nacionalista normához jutunk el: a nemzeti lojalitásnak felül kell írnia a vallási, foglalkozási, rendi közösségekhez tartozást éppúgy, mint a magánhaszon, magánkedvtelés szempontjait. Az idézet végén az akarati hangsúlyozása létrehozandónak s nem már meglévőnek mutatja a nemzeti egységet: én ebből kihallom az epokalista nacionalizmus jellegzetes akcentusát.¹⁷

¹⁶ A nacionalizmus nyelvét, mint Maurizio Viroli írta, azért dolgozták ki, hogy „megvédelmezze egy nép etnikai, nyelvi és kulturális egységét és egységességét”, ezért a nacionalista számára a legfőbb érték az egység. Lásd: *Per amore della patria. Patriotismo e nazionalismo nella storia*. Roma–Bari, 2001. 5–6.

¹⁷ Az epokalista nacionalizmusról Clifford Geertz nyomán lásd: Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 64. skk.

A nemzetről, a nemzetiség érzelméről szóló szövegrészek a *Hitel*ben egyébként a 19. század első fele magyar politikai szövegeinek nacionalista érvelésében használatos többrétegű, kevert republikánus–organicista alapnyelvet „beszélnek”. A „Nemzetiség” című alfejezetben a nemzet metaforikusan hol növényként (161., 168.), hol emberként (162.), hol családként (163.), hol épületként (165.) jelenik meg. Az organikus metaforák lehetővé teszik, hogy a nemzetiség érzését természetadta (lényegében megkérdőjelezhetetlen) érzelmeként állíthassa be a róla beszélő (162.), a nemzetet magát pedig természetadta (lényegében nem emberi akaratok formálta) egységként. Az épület-metafora épp ellenkezőleg, arra biztosít lehetőséget, hogy emberi tevékenység által formálhatónak mutassa a nemzetet (167.). A nemzetről folyó beszédet ugyanezen oldalakon a republikánus diszkurzus jellegzetes törmelékei dúsitják: szó esik a nemzet „elfajulásáról”; harcok erényekről a gyáva katona történetében; utalást találunk a nemzeti hősiesség antik mintáira, Marathónra és Rómára stb. Ebben az alfejezetben biztos, hogy nem a nemesi nemzet értendő a nemzet fogalmán, hiszen az utolsó bekezdés a nyelvet nevezi meg a nemzet legfontosabb jeleként.

A *Hitel* szűkített, modernizált, nacionalista republikánizmusra egyrészt korrigálja a politikai elmélkedésnek a csinosodás-diszkurzus által biztosított, már említett keretét, másrészt beleilleszkedik e keretbe: úgy illeszkedik be, hogy egyben korrigálja is. A nemzetiség érzelméről az alábbiakat olvashatjuk a műben: „Mélyebben fekszik azért lelkünkben, mint sokan gondolnák, azon ki nem mondható édes aggodalom, melly anyaföldünkhöz vonz s melly a halandó port félistenné magasíthatja, s lelki rothanat jele, hol a természet ezen szent törvényei ki vannak már dörzsölve.” (161–162.) Az idézet utolsó szava a csiszoltság, csiszolódás fogalmaira utal, s azt a lehetőséget utasítja el, hogy a kezdeti vadság, durvaság, faragatlanság lecsiszolódásának társadalmi folyamata egészen odáig vezessen, hogy az emberből „kidörzsölődik” a nemzetiség érzelme, amely érzelm már a vadság állapotában is megvan – s meg kell maradnia, csinos formában, a csiszoltság állapotában is. Ezt a tételt neveztem az imént a csinosodás-keret nacionalista korrigálásának. Ám egyben összeegyeztetés is ez: az idézet a nemzetiség érzésére úgy is tekint, mint az egyéni morális felemelkedés lehetőségére.

Olyan szövegrészt is találunk a műben, amely e modernizált republikánizmusnak a csinosodás-keretbe való beleillesztését tanúsítja. Már idéztem korábban a szövegnek a kétféle (vadságon, illetve „kiműveltségen” alapuló) nemzeti nagyságot taglaló bekezdéseit. Az egyik ilyen fejtegetés (70–73.) arra a következtetésre jut, hogy „a mi valaha nemzetiségünk talpköve s ereje volt [ti. a harcok erények], időjárával elbomlott” (72.), s e múltat visszahozni immár lehetetlen. „Szükséges inkább – nehogy homokon állapodjon minden léteünk, – új nemzetiségünk lelkét mind jobban kifejtenuk. Elégge meg nem becsülhető szerencse, hogy a Mindenható olly században engedett élnünk, mellyben nem korlátlan bátorság s felhevült képzelet, vagy testi erő, hanem csak polgári erény s felvilágosított emberi elme teszik a nemzet tartós sarkalatját. A vad ember nem erős b védelme, nem keményebb paizsa az országnak, mint a tanult, s szelid, készüljünk azért inkább éppen olly erősek s bátrak lenni a harcban, mint régi apáink valának, de kiműveltebbek, tanultabbak, nyájassak, mint ők, s kivált otthon.” (72–73.)

Az idézett két mondat az emberiség, a nemzetek általános, a vadság állapotától a szelidség, felvilágosultság állapota felé tartó fejlődési modellje (elbeszélésmájja) keretében fogalmazza meg a régi és az új nemzetiség lelkének különbségét (ott harcok erények: korlátlan bátorság, felhevült képzelet, testi erő – itt: polgári erény, felvilágosított elme, műveltség, nyájasság), azt állítva, hogy e században az utóbbi s nem az előbbi erények, tulajdonságok által tehető erőssé egy-egy ország. E szövegrészben mind az „új nemzetiség lelkének” képzelete, mind az idő kívánalmaira hivatkozás, mind a polgári erény (értsd: a közjó elsődle-

gességének normája) fogalmának elválasztása a régi harcos tulajdonságoktól s hozzákötése az újabb, csinosodott tulajdonságokhoz e kerethez (fejlődési modellhez) igazodik, e keret függvénye. Ám talán nemcsak igazodásként értelmezhetjük, amit a fenti sorokban látunk, hanem összeegyeztetésként is, hiszen a második mondat nem veti el az elődök régi katonai erényeit, hanem csak kiegészítendőnek mutatja őket új, csinos erényekkel.

Ugyanígy a *Hitel* modernizált-szűkített republikanizmusának a csinosodás-diszkurzus biztosított kerethez illeszkedésére lehet példa a „Bérekesztés”-nek az a hosszabb bekezdése is, amely a „nemességünk nemesítése” program meghirdetését követi, s amellel igyekszik érvelni, hogy az embernek a belső megelégedés állapota elérése végett is érdemes a közjóra áldoznia. A vagyon magánérdekű felhasználása esendő, időleges megelégedéshez vezethet csupán, írja, míg a közérdekű felhasználása tartós eredményekhez. „Közhasznu intézetek ellenben, csinos épületek, mellyekben a nemzet kincsei tartatnak, s mellyekből a közértelmesség nőtten terjed, szép hidak, jó utak, helyes communicatiók, virágzó vidékek, mellyek a hazát gazdagítják, midőn mindenki sorsát javítják s emelik, századokon hatnak keresztül s kétségen kívül jobban kielégitik lelkünket, mint közönséges pénzfecsérlésünk.” (236.) A közjóra irányuló cselekvésnek a csinosodás a célja: a közcélokak a listája, amit az idézett mondat tartalmaz, voltaképpen a csinosodott ország jellemzőinek a lajstroma.

Nem minden politikai nyelv nyoma lelhető fel a *Hitelben* az 1820-as, '30-as években használatosak közül. A természetjogi érvelés például csekély szerepet játszik benne¹⁸ – érthető módon, hiszen nehéz volna összeegyeztetni a hierarchikus társadalom kívánalmával. Néha szó esik ugyan a jobbágyok „természeti jussairól”, ám ez alatt nem jogegyenlőségi elv értendő, inkább valamifajta minimális jog (és jogbiztonság) garantálásának a szándéka: „...a jobbágy, ha földje, rétje s. a. t. elég, s bátorsága van, hogy természeti jussait áthághatni soha se tapasztalhatta” (230.). A bekezdés, amelyből e mondatot idéztem, egyértelmű jogegyenlőtlenségi deklarációval indult: „Minden rendnek van külön foglalatossága s máséba nem elegendhetik a nélkül, hogy az egész rendes forgását zavarba ne hozza.” A közgazdaságtan beszédmódja ellenben jelentős szerepet játszik a szövegben (erről sokat írtak a szakirodalomban, ezért nem taglalom), de a belső fogyasztásról, munkamegosztásról, adózásról stb. szóló oldalak nem mindig simulnak bele a mű más „nyelvű” érvelései közé. Például a munkamegosztás, a specializálódás és a piac összefüggéseit taglaló oldal (181.) után nem sokkal olvashatjuk azon már idézett szövegrészt, amely szerint mindenkinek „természeti álláshelye tökéletes betöltése” a kötelessége, s a tudás és az erény e hierarchikus társadalomban felülről lefelé terjed (182.). A munkamegosztáson alapuló piac elképzeléséből – mai fejjel gondolkodva – másmilyen társadalomkép következne. Persze, Széchenyi István 1830-ban csak 1830-as fejjel gondolkodhatott.

¹⁸ Újabb tanulmány a természetjogi érvelés 1830-as évek elejei használatáról: Völgyesi Orsolya: *Kölcsöy és a magyar nyelv ügye az 1832–36-os országgyűlésen*. In: Háda Béla és mások (szerk.): *Két világ kutatója*. Urbán Aladár 80 éves. Budapest, 2009. 451–467.